

*Світлана Григорівна ІВАНИЦЬКА,
доцент кафедри українознавства
Запорізького інституту економіки
та інформаційних технологій,
кандидат історичних наук (Запоріжжя),
Тарас Васильович ЄРМАШОВ,
пошукувач Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Київ)*

ПОСТАТЬ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА – ПУБЛІЦИСТА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ¹

Журналістський доробок С. О. Єфремова 1896–1920 рр. являє собою великий масив різножанрових праць (передові редакційні статті, огляди політичного та літературного життя, рецензії, некрологи, полемічні виступи, фейлетони, есе, брошури агітаційно-пропагандистського характеру тощо). Донині переважна кількість єфремовських праць залишається малодоступною для науковців. Необхідно якнайшвидше виявити, систематизувати, видати та прокоментувати єфремовську публіцистичну спадщину, зосередившись, насамперед, на доробку в царині біографістики.

Ключові слова: С. О. Єфремов, публіцистика, персоналістика, історіографія, гуманітаристика, епістемологічний конструктивізм, концептуальна історія.

The journalistic heritage 1896–1920 S. A. Yefremov's is a significant body of works of different genres (advanced editorials, reviews the political and literary life, reviews, obituaries, polemical speeches, satires, essays, pamphlets agitation and propaganda nature), most of which remain inaccessible to researchers and the general public. Active work on identifying, organizing, annotating and publishing Yefremov's journalism is required. Priority treatment to the texts and subjects in the field of Biography Studies is highly desirable.

Keywords: S. A. Yefremov, journalism, Biography Studies, historiography, humanities, epistemological constructivism, conceptual history, «history of ideas».

---

¹ Підготовку статті було уможливлено за підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету, 2012–2013 рр. (із Вічного фонду ім. Михайла та Дарії Ковальських).

Журналистское наследие С. А. Ефремова 1896–1920 гг. представляет собой значительный массив разножанровых работ (передовые редакционные статьи, обзоры политической и литературной жизни, рецензии, некрологи, полемические выступления, фельетоны, эссе, брошюры агитационно-пропагандистского характера), которые в большинстве своем остаются малодоступными для ученых и широкого круга читателей. Необходима интенсивная работа по выявлению, систематизации, комментированию и изданию ефремовской публицистики, при этом — первоочередное обращение к текстам и сюжетам в области биографистики.

Ключевые слова: С. А. Ефремов, публицистика, персоналистика, историография, гуманитаристика, эпистемологический конструктивизм, концептуальная история.

«...Я людина старих поглядів, з старими забобонами. Отже, я думаю, що ніяка... робота неможлива без волі слова: ні державна, ні політична, ні культурна. І доки ви стоїте на своїй позиції — не давати інакомислящим говорити, доти я в пресі не виступатиму...»

Із розмови Сергія Єфремова з Панасом Любченком,
вересень 1926 р.
(Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 408–409).

Виявлення, републікація та критичне осмислення публіцистичного масиву, створеного видатними представниками інтелектуальної еліти ліберально-народницького спрямування — одне із нагальних практичних і теоретичних завдань української пострадянської гуманітаристики. Пресові публікації діячів модерної доби «національного відродження» є цінним джерелом повноцінної реконструкції минулого, важливим ресурсом, який має сприяти адекватному конструюванню історичної пам'яті суспільства.

Метою даної статті є висвітлити основні напрямки інтерпретації публіцистичної спадщини С. О. Єфремова в українській пострадянській гуманітаристиці та зазначити подальші шляхи у вивченні зазначеної теми. Задля цього ми спробували з'ясувати розуміння С. О. Єфремовим ролі та значення публіцистики в громадському житті Російської держави загалом та України зокрема, окреслити головні напрямки його публіцистичної творчості 1890-х – 1918 рр., визначити вагу персоналістичної тематики в його доробку. До розгляду бралася публіцистична спадщина С. О. Єфремова 1898–1918 рр. і рефлексії щодо неї української постра-

дянської гуманітаристики (істориків, філологів, політологів, фахівців у царині соціальних комунікацій). Методологічною підставою нашому дослідженню послугував інструментарій «нової культурно-інтелектуальної історії» [52, с. 273], для якої важливим є врахування взаємодії між рухом ідей та їхнім історичним «середовищем проживання», всеохоплююча увага до різнорівневого інтелектуального ландшафту певного історичного періоду, до думок осіб як «першого», так і «другого ряду» в історії й літературі. Слід також узяти до уваги міркування фахівців із історії журналістики щодо специфіки цього різновиду літературної продукції. Так, львівський професор Й. Д. Лось, торкаючись питання щодо призначення вітчизняної журналістики, аргументовано відзначає: «Наші речники працювали на найвищих орбітах суспільно-політичної думки, зокрема політичної публіцистики Європи. <...> Усупереч твердженню А. Токвіля про те, що «минуле більше не освітлює майбутнього», нинішні можливості поширення і доступу до інформації дають змогу скоригувати, по-новому глянути на події минулого, відтак краще освітити власне майбутнє... Публіцистика спроможна увібрати в себе і виразність портретів, і епос, і драму, і усю багатоманітність виявів дійсності. <...> Український публіцистичний дискурс увесь час висував на авансцену особистості, наділені певною місією. <...> Не було жодної животрепетної проблеми першої половини ХХ ст., яка б пройшла повз увагу української публіцистики» [39, с. 162–167.].

До таких яскравих і незабутніх особистостей в українському політичному соціумі початку ХХ ст., цілковито «наділених певною місією», можна, беззаперечно, віднести й Сергія Олександровича Єфремова (1876, с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губ. — 1939, Ярославль). У професійній сфері це був відзначений самобутнім, неповторним талантом журналіст, літературний критик, літературознавець, прекрасний редактор, успішний видавець (згадаймо історію перших кроків видавництва «Вік», 1895–1918 рр.), у політиці — прихильник ліберально-демократичних і етично-соціалістичних цінностей, фундатор Української демократично-радикальної партії (далі — УДРП) (1905 р.), у 1908 р. перетвореної на Товариство українських поступовців (далі — ТУП), реорганізоване у червні 1917 р. в Українську партію соціалістів-федералістів (далі — УПСФ). У науково-

організаційній ділянці С. Єфремов з 1919 р. — академік Української академії наук (далі — УАН), віце-президент Всеукраїнської академії наук (далі — ВУАН, 1923–28), керівник її історико-філологічного відділення, в 1923–29 рр. — очільник Постійної комісії для складання біографічного словника. Його праця «Історія українського письменства» (1-е вид. — 1911 р., 2-е — 1912 р., 3-е — 1917 р. у Києві, 4-е, змінене та доповнене — 1919–24 рр., у Вецлярі) стала класикою національного літературознавства, подавши, за висловом М. К. Зерова, «канон українського письменства».

Показово, що деякі прижиттєві критики С. О. Єфремова (скажімо, В. В. Дорошенко, 1911) закидали «Історії...» публіцистичність і оціночно-критичний характер. Але згодом ця особливість авторського стилю почала розглядатися як риса історично виправдана та навіть позитивна. Редакторський досвід і широка ерудиція С. О. Єфремова стали також у нагоді при організації українського академічного книговидання в 1919–28 рр. [11, с. 168–169]. У 1900-ті рр. С. О. Єфремов друкувався на сторінках багатьох українських («Киевская старина», «Літературно-науковий вістник», «Нова громада», «Світло», «Громадська думка», «Рада», «Украинская жизнь», «Основа», «Боротьба», «Промінь», «Книгарь», «Просвітянин», «Громада», «Українська кооперація», «Наше минуле» тощо), російських («Русское богатство», «Киевские отклики», «Киевская мысль», «Киевские вести», «Киевская газета», «Русские ведомости», «Голос минувшего», «Русские записки», «Ежемесячный журнал», «Северные записки» та ін.) і зарубіжних (польських, чеських, німецьких) видань.

Важливе місце публіцистики у творчому арсеналі діяча можна пояснити декількома взаємопов'язаними між собою причинами. По-перше, С. О. Єфремов за своїм темпераментом протягом усього життя гаряче вболівав за громадські справи, наполегливо прилучаючись до того, що І. Я. Франко назвав «школою політичного думання». По-друге, повсякденна журналістська робота була постійним джерелом його скромного матеріального існування. По-третє, написані ним пресові матеріали (статті, огляди, памфлети, кореспонденції), позначені самобутнім стилем і яскравим талантом, у багатьох випадках являли своєрідну форму саморефлексії над громадськими проблемами українського й імперського життя.

Загалом, журналістський доробок С. Єфремова до 1920 р., за різними оцінками фахівців, складає 3000 [20, с. 36–48], 4000 [69, с. 23], 6000 [16, с. 85] різножанрових праць (передові редакційні статті, огляди політичного та літературного життя, рецензії, некрологи, полемічні виступи, есе, фейлетони, брошури агітаційно-пропагандистського характеру тощо). Невипадково в одному з листів до свого найближчого товариша, Василя Миколайовича Доманицького, С. О. Єфремов скаржився на страшенну зайнятість, бо «... бути редактором і мало не єдиним співробітником двох видань — це забагато. Од стола не встаю...» [28, с. 29].

В особистому фонді С. О. Єфремова, що знаходиться в Інституті рукопису НБУВ, значна частина епістолярію пов'язана саме з видавничими справами. Так, редакція журналу «Северные Записки» повідомляла автора, що стаття «Старый вопрос в новой постановке» невдовзі буде надрукована; часопис «Киевская мысль» (1915) замовляв рецензію на книгу Миколи Прокоповича Василенка «Очерки по истории западной Руси и Украины»; редакція журналу «Голос Минувшего» прохала надіслати продовження статті «Галичина в начале конституционной эры» (1917); а редакція енциклопедичного словника «Гранат» — статтю про українську літературу; редакція журналу «Художественный фольклор» зверталася із проханням надіслати повідомлення про свою діяльність за період від 1917 до 1925 рр. тощо [28, с. 95]. Така тісна заангажованість Єфремова в редакційні та видавничі справи зрозуміла — він був першим успішним україномовним професійним журналістом. Активно затребуваним він був, як бачимо, і як автор російських видань, мотиви співробітництва з останніми детально пояснивши в мемуарах «Про дні минулі» (потреба пропаганди «українського питання», інформування імперської спільноти про перепони для українського друкованого слова, пропаганда здобутків української культури, пошанування її видатних діячів). Згідно з власноручним списком праць С. О. Єфремова, з 1896 по 1919 рр. російською мовою він видрукував не менше ніж 176 статей.

Своє бачення місії публіциста С. О. Єфремов виклав у праці «На страже национального достоинства: к характеристике публицистической деятельности проф. М. С. Грушевского» («Украинская жизнь» [Москва], 1916, № 12). На той

час у житті Російської імперії публіцистика впевнено посіла цілком окреме, самостійне та надзвичайно важливе місце, хоча «бували часи, що вона являла собою лише допоміжну парість красного письменства, якийсь не завжди законний і навіть пожаданий додаток до літературної критики. <...> умови були такі, що тільки в межах красного письменства..., завжди певною мірою замасковано, й можливо було висловитися про громадські справи». З погляду влади, «публіцистика була чимось настільки незаконним, що лише... уміло сповиваючи думки у форми езопівської мови, публіцисти могли перевозити свій заказаний для обігу, нелегальний вантаж...». Лише внаслідок революції 1905–1907 рр., що дарувала країні свободу слова, друку, зборів і союзів, «майже скрізь публіцистика дістала вже певну — де більшу, де меншу — можливість говорити власною мовою, не стикаючись із конечністю ховатися за чужу спину». С. О. Єфремов окреслив два типи публіцистів. *Перший* — це «публіцисти-фотографи», що «дають моментальні знімки дійсності, але не претендують на синтезу, яка завжди є результатом певної здатності до абстрагування». *Другі* — це «публіцисти-мистці», «публіцисти-соціологи».

В цьому випадку «темперамент публіциста тут є лише знаряддя в руках соціолога, який на фактах щоденної дійсності вивіряє і випробовує міцність тих чи інших побудов суспільної науки». Публіцист-соціолог, писав Єфремов, це «справжній тлумач життя, він істинний «володар дум» сучасності, і його творіння, не зважаючи на їхню злободенність, переживають цю злобу дня, а часто переживають і самого автора, даючи для даного часу документи по-справжньому історичні, себто щільно пов'язані з внутрішнім життям суспільства в дану хвилю». Це — справжній «письменник на суспільні теми» [25, с. 167–169].

В 1976 р. П. Голубенко у доповіді на пленарній науковій конференції Української Вільної Академії Наук у США, присвяченій сторіччю з дня народження Сергія Єфремова (17–18 квітня 1976 р.), зазначав: «З великої літературної спадщини Сергія Єфремова його публіцистичні праці найменше відомі, найменше досліджені й належно не оцінені. Знаємо Єфремова як історика української літератури й літературного критика — автора «Історії українського письменства» і низки нарисів й монографій про видатних українських

письменників. Відомий Єфремов як член Академії Наук у Києві в 20-х роках, поважну позицію здобув він у шевченкознавстві. Широкого розголосу набрало це ім'я під час голосного процесу Спілки Визволення України як головного обвинуваченого, ніби голови цієї спілки, ім'я якого було символом цілої доби і цілого покоління в історії українського визвольного руху. Але найважливішого джерела для пізнання цієї видатної постаті й цієї доби — його публіцистики — ми не знаємо» [20, с. 36]. Як не дивно, ця теза зберігає актуальність і стосовно ситуації в вітчизняних суспільних науках.

У пострадянській українській гуманітаристиці інтерес до життя та творчості С. О. Єфремова розгортався поступово. З початком 1990-х рр. і надалі нечисленними окремими виданнями та уривками у друкованих ЗМІ виходили деякі вибрані праці вченого: публіцистика, академічні літературознавчі дослідження, щоденники, мемуари, епістолярій. Біографічний, літературознавчий, суспільно-політичний аспекти діяльності вченого в Україні з початку 1990-х рр. одними з перших почали розглядати М. Г. Жулинський, Р. С. Мищук, М. К. Наєнко, Е. С. Соловей, В. Т. Поліщук, Ю. І. Шаповал, А. А. Болаболъченко, В. Ф. Верстюк, Г. В. Касьянов, Ю. А. Левенець, Ю. І. Шаповал, В. Г. Шмельов, Н. М. Шумило та ін. У краю, де народився видатний історичний діяч, на базі Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького за ініціативою професорів М. К. Наєнка та В. Т. Поліщука уже вп'яте (5–6 жовтня 2011 р.) проведено Всеукраїнські Єфремовські читання, видано декілька збірок праць. У 2006 р. Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського провела наукову конференцію на честь його 130-річчя, і тоді само було видано Указ Президента України «Про вшанування пам'яті Сергія Єфремова». В Інституті історії України під керівництвом проф. В. Ф. Верстюка задекларовано проект видання двох томів публіцистики С. О. Єфремова (за 1917–20 рр.), а в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ — 8-томника його наукової спадщини (також тут існує внутрішньоінститутська літературна премія ім. С. О. Єфремова). Щоправда, за нестачею фінансування ці проекти досі остаточно не реалізовані.

Щодо дисертаційних робіт зазначимо, що детальне вивчення діяльності С. О. Єфремова розпочалося у кандидатському дослідженні І. Б. Гирича (1995), де публіцист і кри-

тик розглядався як одна з постатей у київському оточенні М. С. Грушевського. У 1997 р. С. Г. Приколота захистила дисертацію «Бібліографічний аналіз творчої спадщини С. Єфремова». Крізь призму лінгвістики та мовознавства розглянули спадщину академіка лінгвісти Ж. О. Колоїз (1996), Л. В. П'яста (Супрун) (1998), Н. В. Мазур (2006). Продуктивну та невсипущу працю вченого в галузі шевченкознавства вивчила О. В. Меленчук (Бурдега) (2010). Політичні погляди С. О. Єфремова в контексті його громадської діяльності висвітлила в своїй дисертації з політології Н. Р. Бойко (2009). Аспекти єфремовської громадсько-політичної діяльності описали в своїх дисертаційних роботах історики О. А. Лебедева (Крикуненко) (2009) та Л. П. Могильний (2012).

За підрахунками Т. В. Єрмашова, до 2007 р. бібліографія україномовних праць про С. О. Єфремова нараховувала щонайменше 650 назв [23]. Не менше сотні публікацій з'явилося й у 2008–13 рр. Нещодавно відомий історик І. Б. Гирич більшу частину своїх єфремовознавчих студій об'єднав у збірці «Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів» (Тернопіль: Богдан, 2012) [16]².

І все ж, незважаючи на те, що про С. О. Єфремова написано чимало, публіцистика справді продовжувала й продовжує становити найменш досліджену частку його творчого доробку. Звичайно, кожний автор, який пише про політичне життя, культурні та видавничі справи України, про літературний процес, про шевченкознавство, про спілкування діячів «українства» модерної доби, про стосунки інтелектуалів і влади, змушений тим чи іншим чином звертатися до постаті С. О. Єфремова, яка перебувала від початку ХХ ст. і до середини 1920-х рр. у центрі громадського життя Наддніпрянщини. Але системний аналіз публіцистики С. О. Єфремова, вивчення персоналістичного її компоненту ще попереду. Причин тут, вірогідно, декілька: невиробленість або еклектичність методологічної бази; відсутність координації дій дослідників, оновленого систематизованого біобібліографічного анотованого покажчика праць С. О. Єфремова; через

---

² Це праці: «Лідер наддніпрянського народництва», «Мемуари С. Єфремова про українське суспільне життя на межі ХІХ–ХХ ст.», «Із племені титанів: дійсний член НТШ Сергій Єфремов», «Публікації С. Єфремова в газеті «Нова Рада», 1917–1919 рр. (за архівним примірником з бібліотеки літературознавця)».

причини організаційно-матеріального характеру утруднений доступ дослідників із регіонів України до фондів архівів і центральних бібліотек, де зберігається стара періодика з текстами єфремовських праць.

Певні спроби узагальнення щодо вивчення публіцистичної спадщини С. О. Єфремова були зроблено в таких роботах [29; 43–45; 47; 49; 50].

Ґрунтовну статтю, присвячену методології С. О. Єфремова як історика літератури, в 2010 р. опублікувала відомий знавець українського модернізму Н. М. Шумило. Зазначивши, що «вихований старогромадовцями, які гуртувалися навколо «Киевской старины», С. Єфремов, хоча й народився як критик на початку ХХ ст., але як історик літератури залишався в основному виразником національних ідеалів та естетичних смаків століття ХІХ», авторка одночасно зауважила, що його методологічні принципи значно багатші у застосуванні на практиці, аніж в теоретичному декларуванні. А «...його дослідницька методологія постала необхідним і непроминальним етапом на шляху досягнення передусім історизму наукового мислення, такого необхідного для висвітлення не лише історико-художнього, а й сучасного літературного процесу» [70, с. 6, 12].

В працях із політичної історії у різних ракурсах та контекстах використовуються фрагменти єфремовської публіцистичної спадщини [2; 21; 32–34; 60], але все ж таки її комплексний, різнобічний, виважений аналіз — справа майбутнього.

Стосовно археографічних надбань єфремовознавства, слід визнати, що загалом сучасних перевидань праць С. О. Єфремова небагато (подаємо за хронологією):

- 1) *Єфремов С.* За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві / передмова : А. А. Болаболъченка. — К. : Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1993. — 136 с. — (Спадок). *Містить 28 статей С. Єфремова.*
- 2) *Єфремов С.* Літературно-критичні статті / вступ. стаття та коментарі : Е. Соловей. — К. : Дніпро, 1993. — 351 с. : з портр. — (Сер. «Укр. літ. думка»). *Містить 20 праць С. Єфремова.*
- 3) *Єфремов С.* Історія українського письменства. — К. : Femina, 1995. — 688 с.
- 4) *Єфремов С.* Щоденники. 1923–1929 / упоряд. О. С. Путро [та ін.]. — К. : Газета «Рада», 1997. — 834 с. — (Бібліотека газети «Рада» : мемуари).

- 5) *Єфремов С.* Вибране : статті, наук. розвідки, монографії. — К. : Наукова думка, 2002. — 760 с. *Містить 16 наукових розвідок С. Єфремова.*
- 6) *Єфремов С.* Шевченкознавчі студії. — К. : Україна, 2008. — 365 с. *Не містить розділу про Т. Шевченка з «Історії українського письменства» та студій, опублікованих у вид. з поз. 2 і 5.*
- 6) *Єфремов С.* Початок нової доби: «Радівська» публіцистика : березень–серпень 1917 р. / упор. М. І. Цимбалюк. — К. : Проміт, 2011. — 382 с.
- 7) *Єфремов С.* Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі : спогади (1876–1907) / упорядкув., вступ. ст. І. Гирича. — Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ; Ін-т рукоп. НБУ ім. В. Вернадського. — К. : Темпора, 2011. — 790 с. [30]. Вперше спогади «Про дні минулі» були опубліковані В. П. Плачиндою у 2002–04 рр. в альманасі «Молода нація».

Також деякі статті С. О. Єфремова друкувалися в періодичних і книжкових виданнях (наукових і громадських). Скажімо, таких як: «Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття» (уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. — К. : Дослідницький центр історії української преси, 2001. — 448 с.), «Потужна сила рідного слова» (Полтава, 2005. — 444 с.), а також розміщені на інтернет-сайтах.

Увагу сучасних авторів привертають передусім сюжети, пов'язані із співробітництвом С. О. Єфремова з такими виданнями, як «Літературно-науковий вістник», «Киевская старина», «Новая громада», «Рада», «Новая рада». Як відзначає І. Б. Гирич, надзвичайно значущим за кількістю та змістом є доробок С. О. Єфремова у часопису «Літературно-науковий вістник» (далі — «ЛНВ»). Серед його авторів за кількістю написаного Сергій Олександрович не мав собі рівних, у 1898–1907 рр. розмістивши тут 387 статей. Для порівняння — редактори «ЛНВ» надрукували менше, хоча працювали для журналу довше: І. Я. Франко — 330, М. С. Грушевський — 200, Д. І. Донцов — 230 публікацій. Феноменальна працездатність С. О. Єфремова є дійсно вражаючою, слушно зауважує І. Б. Гирич [16, с. 173]. В 1905 р., в умовах нової політичної ситуації, М. С. Грушевський, аби відвернути літературознавця від співробітництва в російськомовних видан-

нях, згодився виплачувати С. О. Єфремову гонорар у тому розмірі, який платила редакція «Киевской старины» — 25 крб. за аркуш друку. Але з умовою, що статті будуть оригінальні, спеціально написані для «ЛНВ». Власне, це була пропозиція самого Єфремова, на яку погодився історик як редактор журналу [19, с. 150]. На певний час «ЛНВ» став для С. О. Єфремова «полігоном, на якому відточувалося найкраще перо української публіцистики дореволюційного часу і періоду визвольних змагань...» [16, с. 175]. До того ж публіцист намагався поживавити це видання академічного плану, так само, як у 1900-ті роки поживавлював разом із В. М. Доманицьким хроніку у журналі «Киевская старина». Нотатки С. О. Єфремова, вміщені в «ЛНВ» в рубриках «З науки і письменства», «Літературні вісті і зауваги», «З громадського життя», «Театр і штука», «Бібліографія і персоналії», переважно невеликі за обсягом. Він був «майстром короткого жанру» [16, с. 174]. В «ЛНВ» є й декілька його об'ємних полемічних праць («Бонавентура в українській літературі: уваги читача», 1905; «Наука темних людей», 1905; «Національне питання в Норвегії: Пам'яті незабутнього учителя О. Кониського», 1902).

На сторінках «Записок НТШ» С. О. Єфремов друкував з 1898 р. головним чином рецензії й огляди періодичних видань. Оприлюднив (із передмовою) новознайдений автограф Т. Г. Шевченка (1905). В 1907–13 рр. він фактично припинив свої творчі контакти з виданням, лише двічі (в 1907 та 1917 рр.) повертаючись до співробітництва в ньому.

І. Б. Гирич, простежуючи визрівання публіцистичного таланту Єфремова, акцентує, що, вірогідно, саме М. С. Грушевський як редактор та старший товариш в певній мірі сприяв його становленню як публіциста [19, с. 145]. Цікавою є думка дослідника й щодо різниці літературних смаків обох діячів: «... Обидва вони були вихованцями й продовжувачами старогромадівських традицій і тому оцінювали художній твір з погляду його суспільного звучання та відповідності культурно-політичним завданням української нації, як нації селянської... С.Єфремов був вірний цій народницькій настанові практично до кінця життя. Що ж до М. Грушевського, то він видається нам більш «плюралістичним» поціновувачем літературної творчості...» [19, с. 146]. Особливе місце у доробку С. О. Єфремова посідає публіцистика у

першій україномовній щоденній газеті Наддніпрянщини «Рада» (1906–14 рр.) [37, с. 141, 144-145, 147, 160, 188, 190], де він здійснював суттєвий вплив на формування напрямку часопису та як провідний співробітник опублікував кілька сотень статей. «Завдяки йому українська преса заговорила з нечуваною досі сміливістю, не ховаючись за алегоричність та езопову мову... У цей час Єфремов працює на межі можливого, його працездатність видається просто неймовірною. Він весь — у «Раді». Щоп'ять днів — публіцистична чи літературно-критична стаття» [67, с. 17].

В часи Української національно-демократичної революції 1917 р. С. О. Єфремов виступає в органі УПСФ — газеті «Нова рада». Деякі сучасні дослідники вважають, що талант Єфремова-публіциста розквітнув повною мірою передусім у зазначеному виданні. На думку М. І. Цимбалюка, радівська публіцистика Єфремова цього періоду вражає не лише об'єктивністю, глибиною думки, образністю, жанровою палітрою, а й кількістю. За два роки, з 25.03.1917 по 11.09.1919 (лютий–серпень не входили) у 399 числах газети ним було опубліковано 808 матеріалів, багато з яких йшли по 3–5 подач, тобто, з продовженням. Були періоди (у 1918 р.), коли взагалі «Рада» наполовину заповнювалася його матеріалами. Писав він і в деякі інші видання [67, с. 19]. За підрахунками І. Б. Гирича, у майже 500 числах газети вміщено близько 1000 публікацій С. О. Єфремова, тобто, на одне число в середньому припадало 2 його публікації. Як правило, С. О. Єфремов готував поточну експрес-інформацію про тогочасні події. Нею відкривалася «Нова Рада». Таких статей-передовиць було одна, частіше дві. Майже в кожному номері він подавав аналітичну або полемічну статтю, що часто складалися з 2–5-ти частин. Значно рідше Сергій Олександрович готував огляди преси й епізодично давав замітки в розділі хроніки [17, с. 336–337].

Остання прижиттєва стаття С. О. Єфремова з'явилася в газеті «Діло» в 1928 р. (№ 163. – 25 липня).

Згадки про публіцистичну діяльність С. О. Єфремова у зв'язку з видавництвом «Вік» містять праці Т. В. Єрмашова [24] та В. В. Хоню [65; 66]. Деякі видання публіцистичної серії «Наші справи», початок якій поклала брошура С. О. Єфремова «Літературний намул (Про В. Винниченка)», (1908), побачили світ як «відбитки» статей із «Киевской старины»,

«Літературно-наукового вістника», «Ради». Серед них — тексти С. О. Єфремова «Фатальний вузол» (1910, № 10) і «Серед сміливих людей. З сучасного письменства» (1911, № 11). Проблему «Сергій Єфремов та цензурне законодавство Російської імперії» вивчала О. Л. Надточий.

Показово, що представники гуманітарних наук акцентують передусім на суспільно-політичній, моральній й естетичній цінності пресового доробку С. О. Єфремова. Так, відома дослідниця та популяризаторка єфремовської спадщини Е. С. Соловей у передмові до збірки його літературно-критичних статей (1993) поставила свого «героя» в один ряд із такими діячами українства, як П. О. Куліш, О. Я. Кониський, М. П. Драгоманов, І. Я. Франко, Б. Д. Грінченко, А. Ю. Кримський, звернувши увагу на його багатогранну діяльність, працьовитість і відданість справі цілого життя, закликавши українську спільноту спокутувати провину перед його пам'яттю та перед пам'яттю його покоління [57, с. 5]³.

Дослідниця звернула увагу на те, що періодичній пресі та роботі в ній Єфремов надавав виняткового значення, а тому у статті 1905 р. «Вне закона» гаряче писав про відмінність між книгою, яка «чекає, поки читач прийде до неї» — і журналом, газетою, які «самі йдуть до читача» [57, с. 6]. Інколи, пише Е. С. Соловей, характеризує якесь явище, близьке йому за своїм духом, «Єфремов мимовільно і несвідомо самохарактеризується». Як учасник і «самовидець» доленосних подій свого часу, він склав власний літопис, «діяріуш» (це його публіцистика в газеті «Рада»). Літературно-критична методологія Єфремова, на думку Е. С. Соловей, — це «дещо химерний», типовий для інтелектуального «клімату» початку ХХ ст. симбіоз неонародницького «романтизму», позитивістських ідей і сцієнтизму [57, с. 6].

В 1993 р. І. Б. Гирич, проаналізувавши напрямки та зміст публікацій С. О. Єфремова в газеті «Нова Рада», писав: «С. Єфремов-публіцист. Про це говориться незаслужено мало. Блискучий полеміст, він відгукувався на кожен но-

---

³ Окремі тези Е. Соловей перегукуються з провідними думками статті П. Голубенка. Так, останній писав, що «проблематика, тематичне й ідейне багатство публіцистики Єфремова — надзвичайно широкого обсягу та може бути доброю поживою в літературному й науковому вжитку й сьогодні. Єфремов умів на, здавалося б, дрібних і маловажливих фактах ставити важливі проблеми сучасності і висвітлювати їх з глибоким знанням справи» [20, с. 48].

вину українського життя й антиукраїнські випадки чорносотенців та російських лібералів; прекрасний знавець літератури, він володів багатою афористичною, образною мовою. С. Єфремов умів гостро відповісти своїм опонентам, вразити переконливими доводами й залізною логікою; водночас був об'єктивним і стриманим, обережним і толерантним до протилежних думок і поглядів.

Публіцистична спадщина С. Єфремова — класичний еталон для української журналістики, й сучасники, безперечно, повинні повертатися до його величезного доробку, вчитися на досконалих зразках публіцистичного мистецтва» [17, с. 336]. Дослідник зазначав мужність громадсько-політичної позиції публіциста: «Переконаний ворог більшовиків, він не поїхав на еміграцію, а залишився зі своїм народом. Розправа над ним була запрограмованою, потрібний був лише слухний момент. Він настав через 10 років» [17, с. 340].

Письменник А. А. Болаболъченко, праці якого чимало посприяли популяризації творчості С. О. Єфремова [6; 7], теж звертає увагу на поєднання в діяльності журналіста важко сумісних категорій — політики та моралі. «Люди, які добре знали С. Єфремова, стверджували, що політиком він не був. З цим можна погодитися, але з суттєвими поправками — він не був політиком у тому сенсі, коли вважають, що політика і мораль несумісні, бракувало йому й далекоглядності. Він не був тим політиком, який переступає через усе, навіть через біблійні заповіді, заради власних амбіцій. Він думав про Україну — про її вільний розвій і добробут, про розквіт її культури. Але він ніколи не був осторонь тих політичних завдань, які ставило життя, сміливо висловлював свою думку в пресі, в програмах близьких йому політичних партій» [7, с. 71–72.].

Слід зауважити вагомість біографічної тематики у публіцистиці С. О. Єфремова. Сам він подібний інтерес мотивував таким чином: «...вже й сама біографія неабиякої людини дуже буває цікава, стаючи часто тим фокусом, що збирає в собі проміння інтелектуального життя, розкиданого навкруги себе визначною людиною...» [27, с. 17]. У зрілому віці, неодноразово відтворюючи в важкі хвилини життя у своїй уяві дорогі для себе, референтні постаті учителів у літературі та політиці, С. О. Єфремов проникливо зазначав у мемуарах: «Померли люде. Рідко про них згадують. Але не померли... в нас, що нових дожили часів, їхні впливи, ті наслідки невми-

рущі їхнього життя, трудного, неспокійного. І образи їх ясні сяяли за темних часів лихоліть, і за теперішнього тьмяного переступного часу нуртування розбудженого життя, — нехай же сяятимуть і за яснішої будуччини...» [26, с. 138].

Щодо низки єфремовських некрологів про визначних діячів сучасності І. Б. Гирич слушно зазначає, що «разом вони складають своєрідну персоналістичну енциклопедію, з якої, може, половини немає у жодній із сучасних енциклопедій. Серед добре знаних діячів половина — особи, про яких ми сьогодні нічого майже не знаємо» [16, с. 174]. У своїх персоналістичних публікаціях Єфремов виразно тяжів до певних постатей із «українського національного пантеону». На підставі статичного аналізу його власноручного спису публікацій за 1898–1919 рр. відзначимо як пріоритетні передусім імена Тараса Шевченка (81 публікація), Івана Франка (32), Михайла Драгоманова (23), Володимира Антоновича (16), Бориса Грінченка (16), Василя Доманицького (10), Миколи Лисенка (7), Олександра Кониського (5). І це — не рахуючи згадок про багатьох із них на сторінках «Історії українського письменства».

Торкаючись питання щодо висвітлення постаті Т. Г. Шевченка в публіцистичному доробку науковця, Е. С. Соловей погоджується з думкою А. Ю. Кримського про те, що «лев'ячу частину праці Єфремова захопив собою Шевченко». У своїх різноманітних шевченкознавчих студіях С. О. Єфремов постає як популяризатор Кобзаря, дослідник його біографії, оточення, творчої історії окремих поезій та окремих видань, коментатор творів, текстолог і літописець святкування Шевченкових роковин, як першопрохідець у дослідженні світогляду поета. «Темперамент Єфремова-дослідника чи не найяскравіше проявився саме у працях, присвячених Кобзареві», — підсумовує Е. С. Соловей [56, с. 5–14; 57, с. 12]. Додамо: Шевченкові мотиви також є органічною частиною політико-публіцистичного дискурсу Єфремова.

Подане Е. С. Соловей потрактування великого поета в сприйнятті С. Єфремова розвинула у своїй монографії «Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства» (Чернівці, 2013) О. В. Меленчук. Книзі передували видані 2008 р. «Шевченкознавчі студії» С. О. Єфремова та захищена під керівництвом Е. С. Соловей кандидатська дисертаційна робота. В монографії осмислено

феномен Тараса Шевченка у дослідженнях С. О. Єфремова, здійснено повний опис публікацій вченого, присвячених життєвому та творчому шляху Т. Г. Шевченка, детально визначені місце та роль шевченкіани С. О. Єфремова у розвитку шевченкознавства. Найбільш значущим у контексті розглянутої нами проблеми є розділ «С. Єфремов як популяризатор Т. Шевченка» [40, с. 83–171].

Проблему єфремовського сприйняття Шевченка порушує також Л. Рева у передмові до публікації документальних матеріалів «Іван Степенко проти Сергія Єфремова» [63; 64]. Шевченкознавчі аспекти публіцистики С. О. Єфремова розглядають Т. Ананченко, О. В. Вареннікова, Т. В. Єрмашов [22], Н. В. Мазур, В. Мазурик, В. І. Пахаренко [46] та інші автори⁴.

Стосовно проблеми політико-етичних впливів Івана Франка на формування світогляду Сергія Єфремова-публіциста вартими уваги є міркування Е. С. Соловей, яка зазначає, що вплив останнього «виразно позначився й на самому характері діяльності Єфремова, в якій з літературно-критичною поєднується широка громадська та політико-просвітницька робота». Показовим прикладом у цьому сенсі вона вважає видану у Львові в 1905–06 рр. серію популярних брошур С. О. Єфремова, його дописи в журналі «Нова Громада» (1906 р., рубрика «Відгуки з життя та письменства», «Про українську пресу», «Національність як фактор поступу», «Політична спадщина Драгоманова») тощо. Відбитком цього свідомого наступництва названого кола проблем була рубрика «З нашого життя», проваджена С. О. Єфремовим у газеті «Рада» [55, с. 3–7]. О. В. Меленчук, аналізуючи розвідку С. О. Єфремова «Співець боротьби і контрастів», зазначає, що «Франко, у розумінні літературознавця, є не лише великим співцем боротьби, праці, а й любові — любові до ближнього» [8, с. 218]. До Франкіани С. О. Єфремова звертається також Є. І. Сохацька [58].

Постать М. П. Драгоманова в сприйнятті С. О. Єфремова неодноразово привертала увагу сучасних авторів (див., напр., публікації І. Ліпницької [38], Н. О. Ворони [14]). С. Г. Іваницька відзначила особливу вагу ідей М. П. Драгоманова як «значущого Іншого» в формуванні політичного

---

⁴ Огляд літератури про С. О. Єфремова-шевченкознавця див.: Меленчук О. Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова... [40, с. 66–82].

світогляду С. О. Єфремова [31], проаналізувала в контексті методології «історії ідей» його полеміку з Богданом Кістяківським щодо змісту та спрямованості політичної спадщини Драгоманова як свого «кумира» [35].

Дослідники шукають певні паралелі між постаттю С. О. Єфремова та видатними особами із його ближнього та дружнього кола (напр., Б. Д. Грінченком) [48]. Сприйняття С. О. Єфремовим особистостей Трохима Зіньківського та Луки Скочковського висвітлив у своїй розвідці С. С. Кіраль [36]. Про сприйняття С. О. Єфремовим постаті й творчості М. М. Коцюбинського писали Н. М. Шумило й І. О. Кошова. Стосунки С. О. Єфремова та М. С. Грушевського на тлі суспільного життя Наддніпрянщини початку ХХ ст. проаналізував І. Б. Гирич. Відображення постаті великого історика на сторінках «Щоденника» Єфремова розглянув О. І. Путро. Взаємовідносини С. О. Єфремова з Є. Х. Чикаленком висвітлили В. Т. Поліщук та І. М. Старовойтенко, з В. К. Винниченком — Н. І. Миронець, із Ф. П. Матушевським — С. О. Якобчук. Спогади Єфремова про М. В. Лисенка прокоментував С. І. Білокінь. Вплив народницької концепції М. К. Михайловського на світогляд вченого розглянула О. В. Вареннікова.

Інтерпретуючи провідні націєтворчі і політичні тенденції у публіцистиці С. О. Єфремова, журналіст М. І. Цимбалюк відзначає, що Сергій Олександрович у бурхливі дні революції 1917 р. в своїй творчій діяльності органічно поєднував інформаційну, політичну й національно-патріотичну складові; будучи «прекрасно поінформованим про всі події (соціально-політичні, військові, міжнародні, культурні), що відбувалися у країні й світі».

Він із перших днів революції опинився в епіцентрі політичної боротьби й державотворчих процесів — як член Центральної Ради, товариш (заступник) її голови — М. С. Грушевського; комісар у справах преси; з утворенням Генерального Секретаріату — генеральний секретар міжнародних справ; в травні 1917 р. у складі делегації ЦР і Військового Генерального комітету — учасник переговорів із Тимчасовим урядом щодо автономії України. Отже, «кожна його публікація — дорогоцінна сторінка літопису очевидця й активного учасника національно-визвольної боротьби...» [69, с. 10]. У статті «Відкриття Єфремовської публіцистики» М. І. Цимбалюк звертає увагу на те, що «у публіцистиці він

завжди використовував національно-демократичну ідею як нитку Аріадни, що безпомилково виводила його з найзаплутаніших лабіринтів політичного життя. Саме національний підхід і аналіз як складова синтезу визначають характер і особливості кожної його публікації. ... Його матеріали — відбиток надзвичайно високого інтелектуального рівня» [68].

Публіцистика Сергія Єфремова доби Української революції — предмет наукових зацікавлень професора, завідувача відділу Української революції 1917–21 рр. Інституту історії України НАН України В. Ф. Верстюка.

В статті «Центральна Рада і Тимчасовий уряд у публіцистиці Сергія Єфремова (березень – листопад 1917 р.)» автор зазначає, що «масштаб постаті С. Єфремова на тлі історії першої третини ХХ ст. настільки великий, що за рамками проробленої дослідниками роботи залишається ще чимало цікавого, важливого і не засвоєного». Щодо участі Єфремова у газеті «Нова рада», В. Ф. Верстюк твердить: широка ерудиція, блискучий інтелект, гостре перо, талант полеміста, розважливості і інтелігентності Єфремова одразу зробили газету впливовим засобом масової інформації, до голосу якої прислухалася широка читацька аудиторія.

Предметами публіцистичних спостережень та рефлексій С. Єфремова стали насамперед український національний рух, українсько-російські відносини, політична опозиція Центральної Ради до Тимчасового уряду, українська державність у всіх її різновидах, більшовицький та білий режими, зростаюча суспільно-політична криза революції. Автор підкреслює, що «статті Єфремова — це величезний за обсягом матеріал, який ні кількісно, ні якісно не поступається публіцистиці М. Грушевського 1917–1921 рр.», а інформація, закладена у його статтях, має надзвичайно високий ступінь ймовірності. Отже, «публіцистику Єфремова можна успішно використовувати як джерело нового фактичного матеріалу, так і альтернативну інтерпретацію вже відомих фактів» [10, с. 112].

Звертаючись до публіцистики С. О. Єфремова доби гетьманату, В. Ф. Верстюк зазначає, що «історія української гетьманської держави була прочитана С. Єфремовим по гарячих слідах її творення». Єфремовські пресові статті — це «причинки до майбутнього синтетичного бачення цього непростого, драматичного епізоду Української революції, але концептуальна послідовність критичного ставлення пу-

бліциста до всіх без винятку аспектів державної діяльності гетьманської влади — незаперечна. Очевидно, що С. Єфремов був першим серед тих, хто так жорстко критикував режим П. Скоропадського, відмовляючи йому в українськості, зводячи до спроби задушити революцію та повернути життя в русло дореволюційних категорій». Із публіцистики С. Єфремова ці оцінки перейшли з невеликими змінами у праці В. Винниченка та П. Христюка, пізніше їх використовувала радянська історіографія «через трансплантацію» М. Яворського, Д. Ерде, М. Скрипника. «Сьогодні, активно впроваджуючи думки С. Єфремова в історіографічний обіг, дослідники мають, з одного боку, визначитися в їх точності й об'єктивності, а з іншого — пам'ятати про багатовимірність історичного процесу, яка передбачає різноманіття поглядів та плюралізм оцінок», — наголошує В. Ф. Верстюк [9, с. 79].

Чернігівський історик В. М. Бойко вважає перспективним дослідження ставлення лідерів Української революції 1917–1921 рр. до питання влади як суспільного явища. Розглянувши відбиття у єфремовських публіцистичних текстах проблеми взаємодії влади й місцевого самоврядування у добу Української революції, дослідник зазначає, що «позитивні оцінки С. Єфремовим центральної влади — скоріше виняток, ніж правило». В цілому переважає критика, яка часом переходить до відвертого несприйняття, як за часів П. Скоропадського, або до такого відчайдушного кроку, як публікація «Листа без конверта», адресованого Ю. М. Коцюбинському. Погодимось з автором — це закономірно. Бо вихований у традиціях драгоманівського конституціоналізму та прудонівського анархізму, С. О. Єфремов «звик почувати себе людиною сторонньою відносно влади... Інше пояснення такої реакції криється, на нашу думку, в пошані до процедури, до закону, що притаманна С. Єфремову. Навіть в умовах революції він прагне діяти правовими методами...».

Справді, С. О. Єфремов — «прибічник ґрунтовної роботи, розрахованої на перспективу. Звідси його ставлення до сфери освіти, спроба привернути увагу до економічних інтересів населення й критичне сприйняття різких дій у політиці» [4]⁵.

---

⁵ Також див. інші близькі за змістом публікації автора: *Бойко В. М. Сергій Єфремов та місцеве самоврядування... [5]*; його ж. «Кругова порука» демократії... [3].

Описово-ілюстративну спробу коментування публіцистики С. О. Єфремова зробив в низці своїх публікацій Л. П. Могильний [41; 42].

Висвітленню внеску С. О. Єфремова-публіциста у боротьбі за впровадження української мови в народну освіту присвячені роботи Т. О. Самоплавської [53; 54].

Мова публіцистичних дискурсів С. О. Єфремова стала предметом розгляду Л. В. Супрун (П'ясти). Дослідивши засобами етнолінгвістичного аналізу єфремовську «мовну картину світу», вона виявляє таку систему концептів-репрезентантів, як аксіологічність, інтенціональність, простір, час, життя, природа [51; 61; 62]. Мовні засоби сатири та гумору у фейлетонах Єфремова вивчає Ж. В. Коллоїз.

Дослідниця Н. О. Ворона розглядає взаємозв'язок мовно-культурних і політичних аспектів на матеріалах статей С. О. Єфремова (рубрика «З нашого життя» у газеті «Рада») [13], аналізує інтерпретацію національного (російського, польського, єврейського) питання в публіцистичному доробку С. О. Єфремова [12; 15]. Н. Р. Бойко, О. В. Ткаченко, М. М. Юрченко теж зверталися до вивчення єфремовської позиції в національному питанні. Досліджуючи українсько-єврейський дискурс у друкованих виданнях Наддніпрянщини початку ХХ ст., фахівець із соціальних комунікацій М. Т. Андрійчук торкається і сторінок єфремовської публіцистики [1, с. 16, 63, 114–115, 120, 123].

Отже, враховуючи видатний інтелектуальний потенціал і безпосередню заангажованість С. О. Єфремова у громадсько-політичне життя України початку ХХ ст., можна вважати його публіцистичні тексти інформативним джерелом величезної ваги — хоча й донині переважна більшість їх розпорошена по сторінках рідкісних видань 1896–1920-х рр., а тому залишається невідомою та малоприступною для науковців і читачів. Як слушно пишуть І. Б. Гирич та Ю. І. Шаповал, «... ті завдання, які незалежна українська історична наука ставила перед собою в межах ВУАН на початку 1920-х рр., не виконане ще й до сьогодні. Досі ми не маємо біографічного словника діячів української землі, укладанням якого керував свого часу академік С. Єфремов... Ми не маємо жодного повного зібрання творів українських інтелектуалів — авторів проекту Нової України, твори яких збиралися видавати наші перші академічні інституції відразу після поразки ви-

звольних змагань» [18, с. 10]. У певному сенсі робота сучасних дослідників із «збирання спадщини» своїх попередників може розглядатися як своєрідне поновлення традиції, започаткованої у другій половині ХІХ ст. Старою громадою й продовженою на початку ХХ ст. «Молодою Україною», до покоління якої належав і С. О. Єфремов. «Інвентаризація» національного інтелектуального надбання продовжується й дотепер, перетинаючись із актуалізованим процесом «розмежуванням» «свого» та «чужого» в історії громадсько-політичної думки. Поступово оновлюється методологічний арсенал. На черзі - відповідна археографічна й історіографічна праця, подальше евристичне й едиційне опрацювання єфремовської публіцистики; в перспективі, за сприятливіших політичних та економічних обставин українського наукового життя, — підготовка академічного зібрання праць С. О. Єфремова.

Щодо методології освоєння публіцистичного масиву праць С. О. Єфремова зазначимо, що нині дослідницький процес вимагає застосування — поряд із традиційними підходами — міждисциплінарних і полідисциплінарних методів. Широкі можливості розгортаються в методологічному контексті «історії ідей» (інтелектуальної історії), концептуальної історії, або «історії понять», нарешті, «історії повсякденності». Перспективним напрямком є осмислення персоналістичного доробку публіцистичної спадщини С. О. Єфремова, зокрема, засобами епістемологічного конструктивізму. Тож, застосовуючи ці ефективні інноваційні методи, науковці зможуть досягти поставленої мети — повернути широкому загалу неперехідну інтелектуальну спадщину одного з кращих синів українського народу.

1. *Андрійчук М. Т.* Українсько-єврейський дискурс: висвітлення між-національних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. ХІХ ст. – початок ХХ ст.) [Текст] : моногр. / М. Т. Андрійчук. – К. : НТУУ «КПІ», 2013. – 224 с.
2. *Бевз Т. А.* Сергій Єфремов і ідея створення української політичної партії [Текст] / Т. А. Бевз // Зб. наук. праць Наук.-дослідного ін-ту українознавства. – К., 2007. – Т. ХVІ. – С. 190–200.
3. *Бойко В.* «Кругова порука» демократії та Сергій Єфремов [Текст] / В. Бойко // День. – 2010. – № 124–125. – 16 липня.
4. *Бойко В. М.* Місцеве самоврядування: погляд Сергія Єфремова [Текст] / В. М. Бойко // Проблеми вивчення історії Української ре-

- волюції 1917 – 1921 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – №7. – С. 113–125.
5. *Бойко В. М.* Сергій Єфремов та місцеве самоврядування доби української революції [Текст] / В. М. Бойко // Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох : матер. II наук. конф. (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 24–29.
  6. *Болабольченко А. А.* Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький : нариси життя та творчості [Текст] / А. А. Болабольченко. – К. : Щек і Хорив, 2003. – 112 с.
  7. *Болабольченко А.* Сергій Єфремов : біограф. нарис [Текст] / А. А. Болабольченко. – К. : Щек, 2010. – 279 с.
  8. *Бурдега О.* Іван Франко в оцінці Сергія Єфремова (на матеріалі праці «Співець боротьби і контрастів») [Текст] / О. Бурдега (О. Меленчук) // Укр. літературознавство. – Вип. 70. – Л., 2008. – С. 211–220.
  9. *Верстюк В. Ф.* Сергій Єфремов проти Павла Скоропадського [Текст] / В. Ф. Верстюк // Укр. істор. журнал. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2013. – № 3. – С. 63–97.
  10. *Верстюк В.* Центральна Рада і Тимчасовий уряд у публіцистиці Сергія Єфремова (березень – листопад 1917 р.) [Текст] / В. Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії Укр. революції 1917–1921 рр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – № 7. – С. 89–112.
  11. *Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (ХІХ – перша третина ХХ ст.)* : навч. посіб. [Текст] / за ред. Н. Зелінської. – Л. : Світ, 2003. – 612 с.
  12. *Ворона Н.* Єврейське питання в Україні в контексті публіцистичних творів С. Єфремова в газеті «Рада» (1906–1914) [Електронний ресурс] / Н. О. Ворона // Електронна бібліотека Інституту журналістики. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2311>. – Назва з екрану.
  13. *Ворона Н.* Мова як чинник існування і розвитку нації в публіцистиці Сергія Єфремова [Електронний ресурс] / Н. О. Ворона // Електронна бібліотека Інституту журналістики. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2247>. – Назва з екрану.
  14. *Ворона Н. О. М.* Драгоманов і С. Єфремов: іноземний досвід національних змагань як приклад і публіцистичний прийом [Текст] / Н. О. Ворона // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Вип. 49 : Філологія. – Х., 2006. – С. 194–197.
  15. *Ворона Н.* Російське питання в Україні (за матеріалами публіцистики С. Єфремова) [Текст] / Н. О. Ворона // Матер. наук.-теорет. конф. викладачів, аспірантів, співробітників та студентів ф-ту інозем. філології та соціальних комунікацій (Суми, 18–23 квітня 2011 р.) / відп. за вип. В. В. Опанасюк. – Суми : СумДУ, 2011. – Ч. 1. – С. 114–115.
  16. *Гирич І.* Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів [Текст] / І. Гирич. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. – 488 с.
  17. *Гирич І.* Публікації С. О. Єфремова в газеті «Нова Рада», 1917–1919 рр. (За архівним примірником з бібліотеки літературознавця) [Текст] / І. Гирич // Укр. археограф. щорічник. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 336–375.
  18. *Гирич І.* Чому необхідно переосмислювати минуле? [Текст] / І. Гирич. Ю. Шаповал. – К. : Konrad Adenauer Stiftung, 2010. – 44 с.

19. *Гирич І. М.* Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ - 20-их років ХХ століття [Текст] / І. Гирич // Укр. історик. – Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1996. – № 1–4. – С. 142–187.
20. *Голубенко П.* Навартіукраїнського відродження: С. Єфремов як публіцист [Текст] / П. Голубенко // Сучасність. – 1983. – Ч. 6 (266). – С. 36–48.
21. *Єрмашов Т. В.* Впливи публіцистичної творчості С. О. Єфремова на розвиток суспільних процесів у Російській імперії та Україні [Текст] / Т. В. Єрмашов // Зб. праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси, 2012. – 188 с. – С. 106–111.
22. *Єрмашов Т. В.* Дослідження творчості Т. Шевченка С. Єфремовим як важливий аспект розвитку наукового українознавства [Текст] / Т. В. Єрмашов // Зб. наук. праць Наук.-дослід. ін-ту українознавства МОН України. – К.: Поліграф. центр «Фоліант», 2007. – Т. ХVІІІ. – С. 266–271.
23. *Єрмашов Т. В.* Сергій Єфремов (1876–1939) : Біобібліог. покажчик [Текст] / Т. В. Єрмашов // Молода нація. – 2007. – № 2 (43). – С. 206–256; 2008. – № 1 (46). – С. 106–115.
24. *Єрмашов Т. В.* Співпраця Сергія Єфремова і Василя Доманицького у видавництві «Вік» [Текст] / Т. В. Єрмашов // Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина : зб. праць учасників наук. семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого, 14–15 вересня 2010 р. – Черкаси, 2011. – С. 203–207.
25. *Єфремов С.* На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності професора М. С. Грушевського [Текст] / Переклад О. Рибалки за укр. правописом 1929 р. / С. Єфремов // Укр. історик. – Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1995. – № 1–4 (124–127). – С. 167–169.
26. *Єфремов С.* Про дні минулі [Текст] / С. Єфремов // Молода нація. – К., 2003. – № 2 (27). – С. 126–169.
27. *Єфремов С.* Фатальний вузол [Текст] / С. Єфремов // Єфремов С. Вибране : статті, наук. розвідки, монографії. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 17–55.
28. *Зубкова Н. М.* Документи С. О. Єфремова в фондах Інституту Рукопису Національної Бібліотеки України Імені В. І. Вернадського [Текст] / Н. М. Зубкова // Рукописна і книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 90–98.
29. *Іваницька С. Г.* С. А. Єфремов в «фокусі зрення» постсоветської української гуманітаристики [Текст] / С. Г. Іваницька // Наука. Культура. Образование. Актуальные проблемы и перспективы развития : сб. науч. трудов. – Волгоград : Волгоград. науч. изд-во, 2010. – С. 53–60.
30. *Іваницька С. Г.* [Рец.]: Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади) / упор., вступ. ст. І. Гирича. – К. : Темпора, 2011] [Текст] / С. Г. Іваницька, Т. В. Єрмашов // Укр. істор. журнал. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2013. – № 1. – С. 221–229.
31. *Іваницька С. Г.* Михайло Драгоманов як «Значущий інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890-ті – 1920-ті роки) [Текст] / С. Г. Іваницька // Наук. праці істор. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – Вип. ХХХ. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – С. 237–244.
32. *Іваницька С. Г.* Политические идеи С. А. Ефремова в контексте реализации «украинского проекта» (1905–1908 годы) [Текст] / С. Г. Іваницька // Cogito. Альманах истории идей / Рос. общество интеллек-

- туальної історії. – Ростов-на-Дону : Общество интеллектуальной истории (Ростов. регион. отделение) ; Южный Федеральный ун-т, 2011. – Вып. 5. – С. 123–140.
33. *Іваницька С. Г.* Проблема партійних взаємовідносин в українському політичному соціумі початку ХХ ст. очима радикал-демократів [Текст] / С. Г. Іваницька // Наук. праці істор. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Вип. XVI. – Запоріжжя, 2003. – С. 115–125.
  34. *Іваницька С. Г.* Проблема формування модерної української нації в інтелектуальній спадщині українських радикал-демократів на початку ХХ століття [Текст] / С. Г. Іваницька // Наук. праці істор. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Вип. XX. – Запоріжжя : Просвіта, 2006. – С. 108–112.
  35. *Іваницька С. Г.* Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) [Текст] / С. Г. Іваницька // Наук. праці істор. факультету Запорізького нац. ун-ту. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 309–319.
  36. *Кіраль С. С.* «Сильні духом»: Трохим Зінківський та Лука Скочковський у спогадах Сергія Єфремова [Текст] / С. С. Кіраль // Зб. праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси, 2012. – С. 49-55.
  37. *Кобинець А. В.* Газета «Громадська думка» [Текст] / А. В. Кобинець // «Рада» (1905–1914 рр.): утвердження національної ідеї на тлі доби : монограф. / А. В. Кобинець. – Запоріжжя : КПУ, 2010. – 204 с.
  38. *Ліпницька І.* Духовна спадкоємність: М. Драгоманов і С. Єфремов [Текст] / І. Ліпницька // Дивослово : укр. мова й літер. в навч. закладах, – 2008. – № 8. – С. 53–55.
  39. *Лось Й. Д.* Публіцистика й тенденції розвитку світу [Текст] / Й. Д. Лось : навч. посібник : у 2 ч. – Ч. 1. – Л. : ЛНУ, 2007. – С. 162–167.
  40. *Меленчук О.* Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства [Текст] / О. Меленчук. – Чернівці, 2013. – 240 с.
  41. *Могильний Л.* Побудова державності України за брошурою С. Єфремова «Як люде прав собі добувають» [Текст] / Л. Могильний // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Сер. «Історія». – 2006. – Вип. 87/88. – С. 33–35.
  42. *Могильний Л.* Погляди Сергія Єфремова на державність України через призму програми Української радикальної партії (1905 р.) [Текст] / Л. Могильний // Наук. записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. – Сер. «Історія» / гол. ред. І. С. Зуляк. – Тернопіль : ТНПУ, 2009. – Вип. 1. – С. 26–30.
  43. *Наєнко М.* Сергій Єфремов як історична і літературна постать [Текст] / М. Наєнко // Матеріали всеукр. Єфремовських читань (Черкаси, 26–27.09.1996 р. ; 17–18.10.2001 р.). – Черкаси : Відлуння-плюс, 2002. – С. 78–83.
  44. *Нашкерський А.* До питання про стан вивчення громадсько-політичної, літературно-критичної та журналістсько-видавничої діяльності С. О. Єфремова [Текст] / А. Нашкерський // Зб. праць кафедри історії укр. преси / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1996. – С. 96–103.
  45. *Пахаренко В.* Лицар слова : С. Єфремов — публіцист [Текст] / В. Пахаренко // Холодний Яр : альманах. – Черкаси, 1997. – № 6. – С. 47–50.

46. *Пахаренко В.* Парадокси шевченкознавства Сергія Єфремова [Текст] / В. Пахаренко // Матеріали всеукр. Єфремовських читань (Черкаси, 26–27.09.1996 р. ; 17–18.10.2001р.). – Черкаси : Відлуння-плюс, 2002. – С. 153–159.
47. *Пахаренко В.* Суспільна й естетична цінність публіцистики С. Єфремова [Текст] / В. Пахаренко // Матеріали всеукр. Єфремовських читань (Черкаси, 26–27.09.1996 р. ; 17–18.10.2001р.). – Черкаси : Відлуння-плюс, 2002. – С. 29–35.
48. *Перегінчук Т. Б.* Грінченко і С. Єфремов: подібність світоглядів та характерів [Текст] / Т. Перегінчук // Історико-літ. журнал. — 2007. — № 13. — С. 41–48.
49. *Поліщук В. Т.* Зі студій над спадщиною Сергія Єфремова [Текст] / В. Т. Поліщук // Поліщук В. Т. Зі студій над класиками. – Черкаси, 2001. – С. 141–160.
50. *Поліщук В. Т.* Сергій Єфремов і його спадщина в оцінках сучасників і нащадків [Текст] / В. Т. Поліщук // Матеріали всеукр. Єфремовських читань (27–28.09.1996 р.). – Черкаси : ЧДУ, 1996. – С. 42–45.
51. *П'яста Л. В.* Діакартина світу Сергія Єфремова [Текст] / Л. В. П'яста. – Т. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1997. – 62 с.
52. *Репина Л. П.* История исторического знания : [пособие для вузов] [Текст] / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М. : Дрофа, 2004. – 288 с.
53. *Самоплавська Т.* Єфремов Сергій Олександрович [Текст] / Т. Самоплавська // Укр. педагогіка в персоналіях : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 2. – С. 100–108.
54. *Самоплавська Т.* Сергій Єфремов у журналі «Світло» [Текст] / Т. Самоплавська // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 32–35.
55. *Соловей Е.* Єфремов і Франко (До 130-х роковин Сергія Єфремова) [Текст] / Е. Соловей // Слово і час. – 2006. – № 10. – С. 3–7.
56. *Соловей Е.* Єфремов як шевченкознавець [Текст] / Е. Соловей // Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії : наук. вид. / передм. Е. Соловей. – К. : Україна, 2008. – С. 5–14.
57. *Соловей Е.* На шляху до синтезу [Текст] / Е. Соловей // Єфремов С. Літературно-критичні статті / вступ. стаття та коментарі : Е. Соловей. – К. : Дніпро, 1993. – 351 с. : з портр. – (Сер. «Укр. літ. думка»).
58. *Сохацька Є. І.* Франкіяна Сергія Єфремова [Текст] / Є. І. Сохацька // День. – 2006. – № 134. – 11 серп.
59. *Стариков Г.* Юнацький щоденник Сергія Єфремова [Електронний ресурс] / Г. Стариков // Historians.– Режим доступу : <http://www.historians.in.ua/index.php/statti/436-hryhorii-starykov-yunatskyi-shchodennyk-serhiia-yefreмова>. – Назва з екрану.
60. *Стрілець В. В.* Українська Демократично-Радикальна партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 р.) [Текст] / В. В. Стрілець : монограф. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2002. – 361 с.
61. *Супрун Л.* Взаємодія антропоцентричних категорій у науково-публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова [Текст] / Л. Супрун : монограф. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – 184 с.

62. Супрун Л. Концептуальність як домінантна категорія публіцистичного дискурсу [Електронний ресурс] / Л. Супрун // Електронна бібліотека Інституту журналістики. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2150>. – Назва з екрану.
63. Тарас Шевченко в критиці: Іван Стешенко проти Сергія Єфремова [Текст] / підгот. тексту, вступ. сл. та комент. Лариси Реви // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний зб. з регіональних проблем. – 2010. – № 21. – С. 141–150.
64. Тарас Шевченко у критиці: Іван Стешенко проти Сергія Єфремова (за архівними джерелами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) [Текст] / підгот. тексту, вступ. сл. та комент. Лариси Реви // Слово і час. – 2013. – № 6. – С. 106–111.
65. Хоню В. В. Організаційно-методичні засади роботи українських видавців кінця ХІХ – поч. ХХ ст. : (на прикладі київського видавництва «Вік») [Текст] / В. В. Хоню. – К. : НТУУ «КПІ», 2000. – 48 с.
66. Хоню В. В. Публіцистичні виступи співробітників видавництва «Вік» (1894–1919) у контексті формування засад національно-культурної діяльності в Україні [Електронний ресурс] / В. В. Хоню // Електронна бібліотека Інституту журналістики. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2230>. – Назва з екрану.
67. Цимбалюк М. Апостол правди й волі [Текст] / М. Цимбалюк // Єфремов С. Початок нової доби: радівська публіцистика / березень–серпень 1917 / упорядник М. І. Цимбалюк. – К. : ВЦ «Просвіта», 2011. – С. 11–26.
68. Цимбалюк М. Відкриття Єфремовської публіцистики [Текст] / М. Цимбалюк // Слово Просвіти. – 2012. – № 14 (5 квітня). – С. 10.
69. Цимбалюк М. Класик без жодної амбітності й славолюбія : до 135-річчя Сергія Єфремова [Текст] / М. Цимбалюк // Слово Просвіти: культурологічний просвітницький тижневик. – 2011. – № 45 (10–16 листоп.). – С. 10.
70. Шумило Н. М. Сергій Єфремов: до питання методології [Текст] / Н. М. Шумило // Актуальна література і проблеми освіти : зб. наук. праць. – Херсон, 2010. – 160 с. – С. 3–12.

Іваницька С. Г., Єрмашов Т. В. Постать Сергія Єфремова-публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці.

Метою статті є висвітлення інтерпретацій, які існують в українській пострадянській гуманітаристиці, щодо публіцистичної спадщини Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939) — журналіста, літературного критика, літературознавця, редактора, видавця, громадсько-політичного діяча. В статті відзначені потужний інформаційний потенціал, висока суспільно-політична, моральна й естетична цінність, значна питома вага персоналістичної тематики у публіцистиці С. О. Єфремова. Проаналізовано доробок істориків, філологів, політологів, фахівців з соціальних комунікацій та педагогіки у царині вивчення єфремовської публіцистики. Зроблено висновок про недостатню кількість історіографічних праць та потребу оновлення дослідницьких моделей (застосовування методів епістемологічного конструктивізму, «історії ідей», «історії понять», «історії повсякденності»).

Ключові слова: С. О. Єфремов, публіцистика, персоналістика, історіографія, гуманітаристика, епістемологічний конструктивізм, концептуальна історія, «історія ідей».

Ivanitskaya S. G., Ermashov T. V. The image of Sergey Yefremov-publicist in the post-Soviet Ukrainian humanities.

Purpose of the article is the analysis of interpretations that exist in the post-Soviet Ukrainian humanities about journalistic heritage Sergei Alexandrovich Yefremov (1876–1939) — journalist, literary critic, literary critic, editor, publisher, social-political figure. The article highlights the potential of the information rich, high socio-political, moral and aesthetic values, a significant proportion of Biography Studies in a journalism S. O. Yefremov. The work of historians, linguists, political scientists, experts in the field of social communications and history of education, which in varying degrees, «mastered» Yefremov journalistic heritage analyzed. The scarcity of publications where historiography of the problem is indicated. Need to update the research models (methods of epistemological constructivism, «history of ideas», «history of concepts», «stories of everyday life» that should continue to be used) is approved.

Keywords: S. A. Yefremov, journalism, Biography Studies, historiography, humanities, epistemological constructivism, conceptual history, «history of ideas».

Иваницкая С. Г., Ермашов Т. В. Образ Сергея Ефремова-публициста в украинской постсоветской гуманитаристике.

Целью статьи является освещение интерпретаций, которые сложились в украинской постсоветской гуманитаристике вокруг публицистического наследия Сергея Александровича Ефремова (1876–1939) — журналиста, литературного критика, литературоведа, редактора, издателя, общественно-политического деятеля. В статье отмечается насыщенный информационный потенциал, высокая общественно-политическая, нравственная и эстетическая ценность, значительный удельный вес персоналистической тематики в публицистике С. О. Ефремова. Проанализированы работы историков, филологов, политологов, специалистов в области социальных коммуникаций и истории педагогики, в которых в той или иной степени «осваивается» ефремовское публицистическое наследие. Отмечено недостаточное количество работ историографического плана, заявлено о необходимости обновления исследовательских моделей (методы эпистемологического конструктивизма, «истории идей», «истории понятий», «истории повседневности»).

Ключевые слова: С. А. Ефремов, публицистика, персоналистика, историография, гуманитаристика, эпистемологический конструктивизм, концептуальная история, «история идей».